

EWA KOMOROWSKA
UNIwersytet SZCZECIŃSKI
SZCZECIN, POLSKA
ekomorowska@post.pl

AGNIESZKA SZLACHTA
UNIwersytet SZCZECIŃSKI
SZCZECIN, POLSKA
agnieszka_szlachta@wp.pl
<https://doi.org/10.17234/9789531755139.15>

FRAZEOLOGIZMY I PRZYSŁOWIA Z KOMPONENTEM KOT W JĘZYKU POLSKIM. ASPEKT SEMANTYCZNO- KULTUROWY

Przedmiotem niniejszego artykułu są związki frazeologiczne i przysłowia z komponentem *kot* w języku polskim z uwzględnieniem ich historyczno-kulturowych motywacji. Materiał badawczy został wyekscerpowany z najnowszych słowników języka polskiego. W pierwszej części artykułu przedstawiono zagadnienia teoretyczne z frazeologii animalistycznej, tło historyczne, symbolikę kota w folklorze słowiańskim oraz w literaturze. Część analityczna stanowi przegląd i klasyfikację językowych wykładników z komponentem *kot*, które służą opisowi wyglądu zewnętrznego, cech fizycznych i psychicznych, zachowań oraz określaniu ilości w języku polskim.

Wyrazy kluczowe: *język polski, frazeologia, semantyka, zwierzęta, kot*

1. Wstęp

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule są frazeologizmy i przysłowia z komponentem *kot* funkcjonujące w polszczyźnie. Wprawdzie polska literatura lingwistyczna obfituje w prace z zakresu frazeologizmów, wśród nich również w liczne opracowania dotyczące ustabilizowanych połączeń słownych z komponentem zoonimicznym, to jednak odnotować należy brak prac o charakterze semantyczno-kulturowym.

Cenne obserwacje dotyczące frazeologii animalistycznej w języku polskim znajdują się w pracach poświęconych takim gatunkom zwierząt, jak: kot, pies, koń, osioł, świnia, żaba, wąż czy poszczególne gatunki ptaków¹. Wśród nielicznych opracowań

¹ Por. m.in.: J. Anusiewicz, *Koń – jaki jest – w języku polskim*, „Prace Filologiczne” 1992, r. XXVII; K. Mosiołek, *Stereotypy psa zawarte w języku polskim*, „Poradnik Językowy” 1992, t. IV; K. Mosiołek-Kłosińska, *Stereotypy konia przekazywane przez język polski i francuski*, „Język a Kultura” 1998, t. 12; M. Peisert, *Językowy i kulturowy obraz węża w języku polskim*, Rozprawy Komisji Językowej WTN, 1991, t. 17; A. Dąbrowska, *Tę żabę trzeba zjeść. Językowo-kulturowy obraz żaby w polszczyźnie*, „Język a Kultura” 2000, t. 13; A. W. Góra, *Bocian w słowiańskich wyobrażeniach ludowych*, „Etnolingwistyka” 1995, t. 7; I. Vidović Bolt, J. Szerszunowicz, *Językowo kulturowy obraz osła w języku chorwackim i polskim*, w: *Stalość i zmienność w językach i kulturach świata*. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Ewie Komorowskiej z okazji 30-lecia pracy naukowej, t. 1, pod red. D. Dziadosz, A. Krzanowskiej i A. Szlachty, Szczecin 2014.

poświęconych ściśle interesującej nas tematyce warto zwrócić szczególną uwagę na obszerny artykuł Janusza Anusiewicza (1990) pt. *Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie*, w którym autor poszukuje odpowiedzi na pytanie: „w jaki sposób język i kultura ujmują, utrwalają, przechowują i prezentują ten niewielki, lecz ważny dla człowieka, fragment rzeczywistości, jakim jest klasa kotów” (Anusiewicz 1990: 117). Problematyką obrazu kota w języku polskim (w konfrontacji z językiem francuskim) zajmowała się również w swoich artykułach Katarzyna Mosiołek-Kłosińska².

Materiał badawczy został wyekscerpowany z najnowszych słowników języka polskiego³. Związki frazeologiczne były analizowane na tle kulturowym z wykorzystaniem metody leksykalno-semantycznej. Początkowe etapy opisu uwzględniają charakterystykę tła historycznego, omówienie znaczenia kota w folklorze słowiańskim oraz wybranych sposobów funkcjonowania motywu kota w literaturze. Część analityczna referatu obejmuje opis językowych wykładników wyglądu zewnętrznego, cech fizycznych i psychicznych, sposobów zachowań oraz wykładników ilości utrwalonych w polszczyźnie w postaci ustabilizowanych połączeń leksykalnych z komponentem *kot* z uwzględnieniem motywacji ich powstania.

*Kot Simba, właścicielka: Ewa Komorowska
fot. Agnieszka Szlachta*

² Por. m. in.: K. Mosiołek, *Obraz kota w języku polskim (w zestawieniu z językiem francuskim)*, „Polono-Slavica Varsoviensia. Studia semantyczne”, Warszawa 1993; K. Mosiołek, *Stereotypy samic niektórych zwierząt domowych przekazywane przez polszczyznę i język francuski*, „Poradnik Językowy” 1994, t. 3; K. Mosiołek-Kłosińska, *Motywacja związków frazeologicznych zawierających wyrazy pies i kot*, „Etnolingwistyka” 1995, t. 7.

³ *Słownik języka polskiego PWN*, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1996; *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, pod red. H. Zgólkowej, Poznań 1996; *Inny słownik języka polskiego*, pod red. M. Bańko, Warszawa 2000, t. 1–2; *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. S. Dubisza, Warszawa 2008, t. 1–4; S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2001; P. Muldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003; *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2010.

2. Tło historyczne

Kot (*Felis catus*; *Felis domesticus*) towarzyszył człowiekowi od najdawniejszych czasów i należy do zwierząt udomowionych najwcześniej. Trudno określić, kiedy dokładnie wyodrębniła się rasa kotów, pierwsze ślady tych zwierząt w historii należy jednak datować na okres pomiędzy 20 a 11 tysiącem lat p.n.e. Jak czytamy w *Słowniku symboli* Władysława Kopalińskiego (1990: 164–165), dzieje kota jako zwierzęcia żyjącego przy człowieku sięgają starożytności (ok. 4 500 r. p.n.e.) lub jeszcze dawniejszych czasów. Informacje dotyczące momentu oswojenia kota są rozbieżne – niektóre hasła encyklopedyczne podają, że nastąpiło to 4 000 lat p.n.e. w Nubii, inne źródła sugerują, że koty oswojono znacznie później, w starożytnym Egipcie.

Z zachowanych do dziś starożytnych artefaktów można jednak wnioskować, że za panowania V i VI dynastii egipskiej (tj. w latach 2 500 – 2 200 p.n.e.) kot był czczony jako zwierzę święte. Stanowił on atrybut bogini Bastet, jednego z ważniejszych bóstw egipskich, która przedstawiana była pod postacią kotki lub kobiety z głową kotki (Kopaliński 1990: 165). Zgodnie z egipskim prawem za zabicie kota groziła kara śmierci. Do dziś zachowały się kocie mumie i cmentarze, na których koty były chowane. Zgon kota wiązał się z żałobą wśród domowników. Koty – ze względu na swój nocny tryb życia – związane były z księżycem (zwierzę lunatyczne) i były towarzyszami bogiń księżycowych: Izydy, Artemidy, która zmieniała się w kotkę, bogini-czarownicy Hekate i skandynawskiej bogini Frei wyobrażanej w wozie zaprzężonym w koty (Kopaliński 1990: 165).

Początki masowej hodowli kotów datuje się na drugie tysiąclecie p.n.e., już w starożytnym Egipcie kot zaczął spełniać również funkcje utylitarne – polował na myszy i szczury. W innych regionach świata koty hodowano także dla mięsa (m.in. w Chinach) lub futra, któremu przypisywano właściwości lecznicze. Do Europy koty dotarły dopiero w średniowieczu (potwierdzone informacje o tym, że plemiona zachodniosłowiańskie udomowiły kota pochodzą dopiero z VIII w. n.e.). I już w średniowieczu przypisano temu zwierzęciu szereg cech, które utrwaliły się w przesądach i zabobonach, znanych również polskiemu folklorowi, które z czasem uzyskały wykładniki leksykalne w postaci zaklęć, formuł magicznych, powiedzeń, przysłów czy frazeologizmów.

3. Kot w wierzeniach ludowych

Aby odnaleźć korzenie wielu funkcjonujących dziś wyrażenń warto odwołać się do słowa ludowego – folklorystyki. Ludowy obraz świata koncentrował się wokół elementów ludziom bliskich, dających się obserwować na co dzień – stąd rozbudowana symbolika takich elementów, jak: składniki kosmosu (słońce, księżyc, gwiazdy, niebo) czy komponentów świata przyrody (wyjątkowo bogata symbolika roślin i zwierząt).

Średniowieczne wierzenia powiązały koty z nieczystymi siłami, ciemnymi mocami, a nawet – diabłem. Te tajemnicze zwierzęta – doskonale widzące w ciemności, poruszające się bezszelestnie i polujące nocą – stały się w przekonaniu ludu uczestnikami sabatów oraz towarzyszami kobiet uznawanych za czarownice i wraz z nimi były

palone na stosach za czarną magię. Jeszcze w XVII wieku kotom wytaczano procesy i skazywano je. Wierzono również, że w kota mogą wcielać się złe moce: ludowe zmory czy nawet diabeł (Anusiewicz 1990: 123). Warto w tym miejscu przytoczyć kilka przykładów z badań Oskara Kolberga⁴, np.:

- *skrzak jest to złe w postaci kota z ogonem na kształt miotły, z którego rzesiste iskry się sypią;*
- *zmora może się przemienić w różne istoty: w kota, żabkę, powróż;*
- *diabeł w różnych postaciach ludzi prześladowuje, ukazując się jako czarny koń, pies, kot lub ptak lelek.*

Z kotami – postrzeganymi jako siedliska ciemnych mocy – powiązane były liczne zabobony i przesady, np. aby wypędzić czorta (siłę nieczystą) z kota, ściskano jego ogon rozszczępionym drewnem, stąd – dziś prawie nieznanne – przysłowie: *brać koty w leszczoty*.

W kulturze ludowej za najbardziej demoniczne uznawano koty czarne: takie zwierzę miało właściwości magiczne i lecznicze. Krew czarnego kota – według dawnych przesądów – była zarówno cenionym lekarstwem, jak i służyła do wypisywania słów mocnych i głębokich czarów. Czarny kot symbolizuje śmierć, ciemność, zagrożenie. Czarny kot przebiegający komuś drogę przynosi pecha, a nawet – jest zapowiedzią nieszczęścia (*kot napotkany na drodze przynosi nieszczęście*). Szczęście zaś ma przynosić biały kot (w Anglii jednak symbolika kociego umaszczenia interpretowana jest odwrotnie) (Stanulewicz 2011: 181). W ludowych baśniach piękna dziewczyna może przemienić się w białą kotkę. Nie jest to jednak symbol zupełnie jednoznaczny: w postaci białego kota może pojawić się także śmierć.

Wśród wierzeń dotyczących kotów należy również wymienić przekonanie, że kot żyje siedem (zgodnie z wierzeniami muzułmańskimi), a nawet dziewięć razy (według wierzeń indyjskich). W polskiej kulturze głębiej zakorzenione jest przekonanie o siedmiu kocich żywotach (siódemka to cyfra symbolizująca wieczność).

Obserwacja zachowań kota stała się podstawą do powstania kolejnych przesądów, które utrwaliły się w stałych formułach słownych. Zgodnie z nimi kot może zwiastować określoną pogodę:

- *Kiedy kot kichnie raz, zapowiada to zmianę pogody na gorszą, a nawet deszcz*
- *Kot na murku gdy uszy postawi, pewny wiatr z północy*
- *Kot ogon do ognia obróci – mróz; łapki liże – śnieg, a kiedy ogon – deszcz*
- *Troska o koty zapewnia pannom młodym pogodę w dzień wesela*

Zachowanie kota może również zapowiadać wizytę – zarówno przyjemną, jak i nieprzyjemną, a nawet – może stanowić przestrożę przed pojawieniem się złodzieja:

⁴ Przywołane w tym miejscu przykłady oraz wyrażania cytowane w dalszej części artykułu pochodzą z badań Oskara Kolberga zgromadzonych w tomach: O. Kolberg, *Dziela wybrane*, t. I–LVII, Warszawa 1961–1979.

- *Kiedy kot skrobie się za uszami i myje, nadchodzą goście*
- *Od której strony kot się łapką myje, od tej strony goście przybędą*
- *Jeśli kot mył się z przodu – zjawi się mężczyzna; jeżeli z tyłu – stara kobieta; gdy liże ogon – czeka nas nieprzyjemna wizyta, gdy drapie się za uchem i gładzi po nosie – wizyta przyjemna*
- *Kiedy kot kichnie trzy razy pod rząd, w domu pojawią się prędko złodzieje*

*Kot Simba, właścicielka: Ewa Komorowska
fot. Agnieszka Szlachta*

W ludowych wierzeniach kot może również zwiastować chorobę lub stanowić na nią lekarstwo:

- *Gdy kot kicha, będzie katar*
- *Gdy kopniesz kota, będziesz miał reumatyzm*
- *Kąpiel z żywym kotem lekarstwem na suchoty*

W folklorze znane są także formuły magiczne, np.: *przy rodzeniu się zwierzątka jakiego spluwa się po trzykroć na niego i mówi: Na kota suchoty, na psa uroki.*

4. Motyw kota w literaturze

W wielu baśniach słowiańskich występuje motyw przemiany kota w człowieka i człowieka w kota. W tradycji literackiej rozpowszechnione są motywy uczonego kota (np. w bajce Ch. Perraulta *Kot w butach* czy u A. Puszkina – motyw kota nauczającego jak zdobyć ogień), a także motywy kota bazarza, opowiadającego historyjki dla dzieci (np. kot Leopold, bohater bajek rosyjskich, który uosabia dobrodusznego człowieka stroniącego od wszelkich kłótni). W bajkach J. de La Fontaine’a z XVIII wieku zostają ukazane takie negatywne cechy kota, jak fałsz i obłuda. Atrybutem literackich kocich kreacji staje się również spryt (np. w powieści E. Hoffmanna *Kota Mruczysława poglądy na życie*, opowiadaniu R. Kiplinga *Kot, który chodził własnymi drogami* czy w

przypadku Kota z Cheshire występującego w *Przygodach Alicji w Krainie Czarów*, powieści L. Carrolla). Konotacje kota z siłami zła również znajdują odzwierciedlenie w literaturze (np. w *Mistrzu i Małgorzacie* M. Bułhakowa, opowiadaniach E. A. Poeego czy w utworach A. Achmatowej).

W Polsce motyw kota towarzyszy dzieciom od najmłodszych lat, nie tylko w bajkach, ale także w wierszach (np. *Kotek* J. Tuwima czy *Chory kotek* S. Jachowicza) i popularnych dziecięcych piosenkach (np. *Wlazł kotek na płotek* czy *Aaa, kotki dwa...*).

5. Etymologia słowa *kot*

Pierwotne znaczenie słowa *kot* (etym. ‘młode zwierzę’), utrwalone dziś w czasowniku ‘kocić się’ (‘mieć młode’), konotuje takie cechy kota, jak: małość, niepozorność, niewielkie rozmiary. Według definicji słownikowej *kot* to ‘nieduże zwierzę domowe o miękkiej sierści, długim ogonie i długich wąsach, łapkach zakończonych pazurami, spiczastych, małych uszach, smukłym ciele’ (USJP). Od XVI wieku występowało również jako określenie człowieka w znaczeniu ‘osoba niestateczna, łobuz’ i skupiało w sobie takie cechy, jak: niedojrzałość, łobuzerskość, a nawet głupota. Dziś używane jest jako określenie osób młodszych, mniej doświadczonych, implikuje brak rozsądku, rozumu, niepoważne zachowanie, (np. nowi uczniowie w szkole, młodzi żołnierze w wojsku):

- ***kot*** (*środ. wojsk.*) ‘żołnierz rozpoczynający służbę wojskową’
- ***kot*** (*środ. młodz.*) ‘uczeń pierwszej klasy szkoły średniej lub student pierwszego roku’

Wybrane przykłady:

*Dawniej życie **kota** w wojsku było koszmarem.*

*Wy, **koty**, musicie nam przepisywać zeszyty!*

*Wymusił dyscyplinę wśród **kotów**.*

Zdrobnienia od wyrazu *kot* używane w zwrotach do człowieka (m.in.: *kotku!*, *koteczku!*, *kotusiu!*) mają konotacje zdecydowanie pozytywne. Natomiast forma żeńska – *kotka* – od XVI wieku implikuje cechy związane z popędem płciowym, seksualizmem, erotykę.

- ***kotka*** ‘młoda, ponętna dziewczyna’
- ***kociak*** (*pot.*) ‘młoda, zgrabna dziewczyna o kokieterijnym wyglądzie i zachowaniu’
- ***kocica*** ‘kobieta pełna temperamentu zachowująca się prowokacyjnie wobec mężczyzn; kobieta drapieżna’

Wybrane przykłady:

*Ich nowa znajoma to naprawdę miła **kotka**.*

*Chwalił się kolegom, że poderwał **kociaka**.*

*Muszę przyznać, że w tobie jest prawdziwa **kocica**.*

6. Językowe wykładniki wyglądu zewnętrznego, cech fizycznych i psychicznych, sposobów zachowań oraz ilości

6.1. Językowe wykładniki wyglądu zewnętrznego

Charakterystyczne cechy wyglądu kota stały się motywacją do utworzenia wyrażenia *koci grzbiet* ('figura gimnastyczna'), *kocie oczy* (na określenie oczu o określonym kształcie), *kocie oko* (nazwa minerału) i *kocie łby* ('bruk z kamienia polnego'):

- ***koci grzbiet*** 'figura gimnastyczna w klęku podpartym z głową w dół'
- ***kocie oczy*** 'oko wąskie przypominające swoim kształtem migdał z zieloną tęcza'
- ***kocie oko*** 'minerał; opalizująca odmiana chryzoberylu'
- ***kocie łby*** 'bruk z kamienia polnego'

Inne zauważalne cechy wyglądu zewnętrznego kota takie, jak miękkość i puszystość jego sierści, zostały utrwalone w określeniu: *kotki wierzbowe*:

- ***kotki wierzbowe*** 'miękki, włochaty kwiatostan nazwany od podobieństwa do kociego futerka; bazia'

W języku potocznym używa się również leksemów ***kot***, ***koty***, aby nazwać kłębki kurzu nagromadzonego na podłodze. Ponownie zostały uwzględnione swoiste cechy wyglądu kota (zwierzę to ma zazwyczaj szarą, puszystą, miękką sierść) (Mosiołek-Kłosińska 1996: 102).

- ***kot***, ***koty*** 'skupisko kurzu na podłodze; niewielka kupka kurzu pod meblem'

Wybrane przykłady:

Dorożki turkotały po kocich łbach ulicy.

To była piękna dziewczyna z kocimi oczami.

Zrób koci grzbiet.

Musisz poodkurzać, masz koty pod łóżkiem.

6.2. Językowe wykładniki cech fizycznych i psychicznych

Wśród cech fizycznych kota – drapieżnika polującego nocą – które zostały wyodrębnione i utrwalone w polszczyźnie należy wymienić przede wszystkim zwinność, zręczność, umiejętność bezszelestnego poruszania się i doskonały wzrok.

- ***kocia zwinność*** 'bycie sprawnym fizycznie'
- ***kocia kołyska*** 'dziecięca zabawa kawałkiem sznurka, wymaga zręczności palców'
- ***koci chód*** 'delikatny, wdzięczny chód'
- ***kocie ruchy*** 'zmysłowe poruszanie się'
- ***chodzić cicho jak kot*** (*książk.*) 'poruszać się bardzo cicho, miękkimi ruchami'
- ***widzieć jak kot*** 'mieć bardzo dobry wzrok'

W języku polskim funkcjonuje również żartobliwe określenie *kocia mama*:

- ***kocia mama*** (*żart.*) 'o osobie często bawiącej się z kotami, lubiącej koty'

Wybrane przykłady:

*Marka cechuje kocia zwinność, dlatego ma same piątki z gimnastyki.
Ania prezentowała w tańcu prawdziwie kocie ruchy.
Nasza sąsiadka jest kociaq mamą, dokarmia wszystkie koty z okolicy.*

Cechy psychiczne, które uzyskały ustabilizowaną formę w połączeniach słownych, można podzielić pod względem semantycznym na kilka grup:

a) ‘Bycie sprytnym’

Od XVI wieku w polszczyźnie zaczyna być akcentowany koci spryt, przebiegłość, przemyślność (w XVII wieku funkcjonowało określenie: *koty w prawie* – dziś: *kruczki, wybiegi w prawie*). Warto podkreślić, że w folklorze polskim uważano kota za najbardziej chytre (zaraz obok lisa) zwierzę. O sprycie i zaradności świadczy również umiejętność, polegająca na tym, że kot potrafi spaść z dużej wysokości, nie robiąc sobie krzywdy. Obserwacja ta została utrwalona w sformułowaniu: *kot zawsze spada na cztery łapy*.

- *koty w prawie* (dziś: *kruczki, wybiegi w prawie*)
- *koci spryt* ‘bycie cwanyq, przemyślnym’
- *kot zawsze spada na cztery łapy* ‘o kimś, kto w każdej sytuacji daje sobie radę’

Wybrane przykłady:

*Współpracownicy mówili, że cechuje go kreatywność i kocie spryt.
Jak zwykle mu się udało, spadł jak kot na cztery łapy.*

b) ‘Bycie niezależnym’

Kotom przypisywano również takie cechy, jak: wolność, swoboda, samodzielność, niezależność, a nawet – dzikość. Wnioski te zostały wysnute przez ludność na podstawie obserwacji życia kota, który nie jest zwierzęciem stadnym, jest indywidualnym łowcą.

- *kot zawsze chadza własnymi ścieżkami* ‘być niezależnym w zachowaniu, w postępowaniu’

Wybrane przykłady:

*Tyle razy mu to tłumaczyłam, ale on jak kot – zawsze chadza własnymi ścieżkami.
Zawsze chadzała własnymi ścieżkami, była bardzo niezależna i samodzielna.*

c) ‘Bycie fałszywym’

Od początku XIX wieku funkcjonuje porównanie *falszywy jak kot*, pojawiające się już w literaturze romantyzmu. *Kot* staje się pejoratywnym określeniem innowiercy (dziś znaczenie zachowane w wyrażeniu *kocia wiara* – ‘wiara fałszywa, nieprawdziwa’). Fałszywość, jako prymarna cecha kota, jest akcentowana także w wyrażeniach *kocia muzyka* (‘fałszowanie’), a także *żyć na kociaq łapę* (‘pozostawać w fałszywym związ-

ku’). Warto wymienić również, notowane w słowniku S. B. Lindego, a potem nigdzie indziej niespotykane, wyrażenia *kocie złoto*, *kocie srebro* (‘złoto, srebro fałszywe’).

- *fałszywy jak kot* ‘bardzo fałszywy’
- *kocia wiara* ‘wiara uznawana za nieprawdziwą z punktu widzenia katolicyzmu’
- *kot, kociarz* ‘z niechęcią o wyznającym inną wiarę niż katolicką; innowierca’
- *żyć na kocią łapę* ‘mieszkać z *kimś* bez ślubu, pozostawać w nieformalnym związku’
- *kocie złoto, kocie srebro* ‘złoto, srebro fałszywe’
- *kocia muzyka* ‘niemelodyjna muzyka, jazgot; fałszowanie’

Wybrane przykłady:

Ufałam jej, ale okazała się fałszywa jak kot.
Wczoraj znowu chodzili po domach kociarze.
Co to za kocia muzyka? Proszę to wyłączyć.
Wiele lat żyli ze sobą na kocią łapę.

d) ‘Bycie głupim’

Dawniej o człowieku głupim zwykło się mawiać, że mu *kot we łbie pomieszkiwa*, że ma *koci łeb* albo że *jest mądry jak Maćków kot*. Te wyrażenia obecnie nie funkcjonują, jednak do związków frazeologicznych z komponentem *kot*, implikujących głupotę, można zaliczyć potoczne wyrażenie *mieć kota* ‘mieć źle w głowie poukładane, być głupim’ czy *dostać kota* ‘zwariować, stracić zmysły, zgłupieć’. Mniej negatywne konotacje ma ustabilizowane połączenie słowne *mieć kota na punkcie* czegoś, które odnosi się do fascynacji kimś lub czymś, poświęcania się jakiejś pasji bez reszty.

- *koci łeb* ‘tępa głowa niemogąca nic spamiętać’
- *kot* komuś *we łbie pomieszkiwa* ‘o człowieku głupim’
- ktoś *jest mądry jak Maćków kot* ‘o człowieku głupim’
- *mieć kota* ‘mieć źle w głowie poukładane, być głupim’
- *dostać kota* ‘zwariować, stracić zmysły, zgłupieć’
- *mieć kota na punkcie* czegoś ‘być czymś zafascynowanym’

Wybrane przykłady:

Kot ci chyba we łbie pomieszkiwa, co ty sobie wyobrażasz?
Rozumiem, że Michał jest młodszy i ma kota, ale ty, stary chłop?
Musisz ją zrozumieć, ona ma kota na punkcie mody.

e) ‘Bycie kochliwym, pożądlwym’

Kocie zaloty, tradycyjnie odbywające się w marcu, stały się motywacją porównania *kochliwy jak kot w marcu*. Natomiast pożądlwość, ogromne pragnienie i żądza posiadania mogą zostać wyrażone związkiem frazeologicznym *patrzyć na coś jak kot na szperkę*.

- *kochliwy jak kot w marcu* ‘o kimś bardzo kochliwym’
- *patrzyć na coś jak kot na szperkę* ‘być pożądlwym’

Wybrane przykłady:

*Jacek ciągle biega za dziewczynami! Jest **kochliwy jak kot w marcu**.
Spojrzał na nią **jak kot na szperkę**.*

*Kot Simba, właścicielka: Ewa Komorowska
fot. Agnieszka Szlachta*

6.3. Językowe wykładniki sposobów zachowań

a) ‘Naśmiewanie się, ośmieszanie, dokuczanie’

Kotować – derywat utworzony od słowa *kot* – oznaczał w staropolszczyźnie tyle, co ‘naśmiewać się z kogoś, błaźnować’. Zaś *kota ciągnąć* to inaczej ‘ośmieszać się, błaźnić się, dawać się nabierać’. Wyrażenie nawiązuje do dawnej kary hańbiącej, będącej od XVI wieku żartem z nowicjuszy w wojsku, polegającej na przeciąganiu ich przez wodę (bagno) sznurem. Obecnie do tej grupy semantycznej należy wyrażenie *popędzić (pogonić) komuś kota*, które można objaśnić m.in. jako ‘dopiec, dokuczyć komuś, postraszyć kogoś’.

- *kotować (staropol.)* ‘naśmiewać się z kogoś, błaźnować’
- *kota ciągnąć (staropol.)* ‘ośmieszać się, błaźnić się, dawać się nabierać’
- *popędzić (pogonić) komuś kota*
 - ‘zmusić kogoś do wysiłku, do zrobienia czegoś’
 - ‘wyrzucić, przepędzić kogoś z jakiegoś miejsca’
 - ‘dopiec, dokuczyć komuś, postraszyć kogoś’

Wybrane przykłady:

*Ja tym komuchom **popędzę** teraz **kota** prędzej niż się spodziewają.
Trzymali się w ryzach, ale pan pułkownik nieźle im **kota popędził**.*

Motywacja kolejnych dwóch grup związków frazeologicznych wynika z obserwacji sposobu życia kota, którego elementem jest wchodzenie w zależności z innymi zwierzętami.

b) ‘Drażnienie się z kimś’

W pierwszej grupie należy umieścić związki frazeologiczne związane ze specyficznym, wyrafinowanym sposobem polowania kota na mysz. Jak pisze K. Mosiołek-Kłosińska (1995: 24): „jest w nich kot metaforyczną nazwą człowieka, wykorzystującego swoją wyższość w stosunku do osoby słabszej i znęcającego się nad tą osobą”.

- **bawić się z kimś w kotka i myszkę** ‘drażnić się z kimś, wykorzystując swoją przewagę, zwodzić kogoś; prowadzić w stosunku do kogoś zwodniczą grę’
- **igrać z kimś jak kot z myszką** (książk.)
- **zabawa w kotka i myszkę**

Wybrane przykłady:

*Wiem już wszystko. Może więc nie będziemy się dłużej **bawić w kotka i myszkę**. **Bawili się z policjantami w kotka i myszkę**, stosując chwyt podpatrzone w kryminałach.*

Do tej zależności (osoba silniejsza – osoba słabsza) nawiązuje również ustabilizowane połączenie słowne, którego pierwotna forma brzmiała *myszy tańczują, gdy kota nie czują*. Można je objaśnić jako nadużywanie swobody przez osoby słabsze pod nieobecność osób silniejszych, korzystanie z wolności, gdy nikt jej nie ogranicza:

- **myszy tańczują, gdy kota nie czują** ‘gdy brak dozoru, nadużywana jest swoboda’
- **jak kota nie ma, [to] myszy (harczą, biegają, tańczą)**

Wybrane przykłady:

*Rodzice wyjechali, a w domu impreza. Wiadomo, **jak kota nie ma, to myszy harczą**.
Gdy nie było szefa, wszyscy wychodzili wcześniej. **Jak kota nie ma, myszy harczą**.*

c) ‘Życie w niezgodzie, nienawiści’

Druga relacja opiera się na przeciwstawieniu kota i psa, obrazy obu zwierząt są kontrastowane, co utrwalone zostało we frazeologizmie *żyć jak pies z kotem*, w dawniejszych wariantach także jako: *kochać kogo jak psi kota, kochać się jak pies z kotem*.

- **żyć jak pies z kotem** ‘żyć ze sobą w niezgodzie, w nienawiści’
- **kochać kogoś jak pies kota** ‘nie znosić się, nie cierpieć się wzajemnie’
- **kochać się jak pies z kotem**

Wybrane przykłady:

Dopiero się pobrali, a już żyją jak pies z kotem.

Ciągle słyhać kłótnie na górze, sąsiedzi chyba żyją jak pies z kotem.

Kochał swoją rodzinę jak pies kota.

Podobną eksplikację ma związek frazeologiczny *drzeć z kimś koty* ('kłócić się'). Jednak w niektórych źródłach etymologia tego wyrażenia odnosi się do zachowania przy prymitywnej grze w kości, a gra ta nazywała się kotami (kutami).

- **drzeć z kimś koty** 'kłócić się z kimś; żyć z kimś w niezgodzie'

Wybrane przykłady:

*Ale w życiu zgody między nimi nie było. Przy każdej sposobności **darli ze sobą koty**.*

*Janek musiałby dostać bezpłatny urlop na czas konferencji, ale kto mu udzieli urlopu? Dziekan, z którym **drze koty**?*

*W sumie był spokojnym człowiekiem, ale – o czym wiedzieli tylko niektórzy – **darł koty** z sąsiadem.*

d) 'Oszukiwanie, kłamanie'

Według powszechnych przekonań koty nie płaczą, stąd wyrażenie: *bodaj tak kot płakał* ('jak to prawda') na określenie kłamstwa. Związek frazeologiczny *odwracać (wykręcać) kota ogonem* również odnosi się do oszukiwania, kłamania, oznacza bowiem 'przedstawianie czegoś w zupełnie innym, fałszywym świetle, przeinaczanie, kłamanie'.

- **bodaj tak kot płakał** 'kłamanie'
- **odwracać (wykręcać) kota ogonem** (pot.) 'przedstawiać coś w zupełnie innym, fałszywym świetle, przeinaczać fakty na swoją korzyść, kłamać'

Wybrane przykłady:

*Wielu polityków potrafi oszukiwać, obiecywać, **odwracać kota ogonem**.*

*Kowalski – zareplikowałem – **nie wykręcajcie kota ogonem**.*

*Władysław N. próbował przeforsować zupełnie inną wersję wydarzeń. Klasycznie **odwrócił kota ogonem**, twierdząc, że to żona skłoniła go do popełnienia zabójstwa.*

e) 'Przymywanie czegoś w ciemno'

Fraza *kupić kota w worku* ma również rodowód ludowy, notowana była już w XIII wieku. To ustabilizowane połączenie słowne ma swoje odpowiedniki w wielu językach europejskich (np. w języku rosyjskim: *nie kupuje się konia na ślepo*, a w języku angielskim: *nie kupuje się prosięcia w worku*), a nawet – pozaeuropejskich. Nie jest w nim jednak istotny obiekt, a sam fakt kupowania bez uprzedniego sprawdzenia.

- **kupić / kupować kota w worku** 'kupić / kupować, przyjąć / przyjmować coś w ciemno, bez sprawdzenia, obejrzenia tego'

Wybrane przykłady:

*Powiedz mi szczerze, czy ten samochód jest dobrej jakości. Nie będę przecież **kupować kota w worku**.*

*Zamówiłam buty przez Internet i są za małe. Lepiej nie **kupować kota w worku**.*

f) ‘Trudności w ocenie sytuacji’

W języku polskim funkcjonują również trzy synonimiczne frazy: *w nocy wszystkie koty są szare* // *w nocy wszystkie koty są bure* // *w nocy wszystkie koty są czarne*. Także w tym przypadku motywacją związku frazeologicznego stała się obserwacja życia kota. Prowadzące nocny tryb życia zwierzę potrafi często pozostać w ciemności niezauważone. Fraza używana jest jako komentarz do sytuacji, w której trudno dokonać jednoznacznej oceny.

- *w nocy wszystkie koty są szare* ‘w określonych sytuacjach zacierają się różnice między jakimiś rzeczami, zjawiskami, ludźmi; gdy nie zna się sytuacji, można łatwo pomylić się w ocenie’
- *w nocy wszystkie koty są bure*
- *w nocy wszystkie koty są czarne*

Wybrane przykłady:

*Na wczorajszym zebraniu niesłusznie oskarżono Marka. **W nocy wszystkie koty są szare**, skąd mogliśmy wiedzieć, że nie miał z tą sytuacją nic wspólnego?*

g) ‘Bezproduktywne działanie’

Frazeologizm *biegać jak kot z pęcherzem* pochodzi od ludowej zabawy polegającej na przywiązywaniu kotu do ogona pęcherza z garścią suchego grochu wewnątrz. Zwyczaj ten znany był w Polsce od ok. XVI wieku, jednak zwrot utrwala się leksykalnie dopiero w XVIII – XIX wieku. Wcześniej w podobnym znaczeniu funkcjonował frazeologizm *biegać jak kot zagorzały (oparzony)*. Wyrażenia te używane są na określenie bezproduktywnych działań, bezmyślnego biegania, bez określonego celu. Konotują również szybkość, prędkość.

- *biegać (latać) jak (niczym) kot z pęcherzem* ‘biegać w różne strony bezmyślnie, bez określonego celu, miotać się’
- *biegać jak kot zagorzały (oparzony)*

Wybrane przykłady:

***Biegał jak kot z pęcherzem** po wszystkich kolegach, ale nikt nie chciał z nim gadać.*

*Nie mógł niczego załatwić w urzędzie, **latał od drzwi do drzwi jak kot z pęcherzem**.*

h) ‘Nieudane działanie’

Delikatność i słabość młodych kociąt została utrwalona w powiedzeniu *pierwsze kocięta za płot* (dziś: *pierwsze koty za płoty*) używanym jako komentarz do jakiegoś rodzaju nieudanych działań. Służy ono wyrażeniu opinii, że pierwsze próby nie zawsze się udają.

- **pierwsze kocięta za płot** ‘pierwsze efekty pracy mogą być nieudane’
- **pierwsze koty za płoty**

Wybrane przykłady:

*W pierwszym dniu pracy nie poszło mu najlepiej, ale **pierwsze koty za płoty**.
Nasza nowa drużyna przegrała. **Pierwsze koty za płoty**, następnym razem będzie lepiej.*

6.4. Językowe wykładniki ilości

Małość została utrwalona we frazeologizmie *tyle, co kot napłakał* (‘mało’) oraz w wyrażeniu: *zjadłaby go kotka przez noc* (‘o kimś bardzo chudym’). W gwarach wyraz kot nabiera dodatkowych znaczeń, których wspólną podstawą jest niepozorność kota (kot – ‘nikt’, np. w wyrażeniu: *Kto to zrobił? Kot.*).

- **tyle, co kot napłakał** ‘bardzo mało, prawie nic’
- **zjadłaby go kotka przez noc** ‘o kimś bardzo chudym’

Wybrane przykłady:

*Mały Tadzio je **tyle, co kot napłakał**.
Spodziewaliśmy się, że wykona całą pracę, a zrobił **tyle, co kot napłakał**.
Kasia jest taka chuda, że **zjadłaby ją kotka przez noc!***

*Kot Simba, właścicielka: Ewa Komorowska
fot. Agnieszka Szlachta*

7. Podsumowanie

Kot w historii utożsamiany był zarówno z boskością (starożytność), jak i ze złymi siłami, demonami (średniowiecze), z czasem – stał się dla człowieka zwyczajnie użyteczny i towarzyszy mu jako zwierzę domowe do dziś. Zachowanie kota w folklorze ludowym stanowiło źródło przesądów, np. kot był zwiastunem pogody, choroby, zapowiedzią wizyt. Ambiwalencja w postrzeganiu kota i interpretacji jego zachowań została utrwalona w warstwie leksykalnej polszczyzny – funkcjonujące współcześnie frazeologizmy utrwalają zarówno pozytywne cechy tego zwierzęcia (np. spryt, zaradność, niezależność, delikatność), jak i liczne negatywne właściwości (np. głupotę, fałsz, kłótniowość, dokuczliwość, zachowania związane z drażnieniem się, naśmiewaniem się, oszukiwaniem).

Wygląd zewnętrzny i kocie zachowania znajdują odzwierciedlenie w charakterystyce wyglądu zewnętrznego człowieka (*kocie oczy*), określaniu jego cech fizycznych (*kocia zwinność*) oraz cech psychicznych (*koci spryt*). Leksem *kot* jest częstym komponentem wyrażen, niekiedy w połączeniu z leksemami *pies* (*żyć jak pies z kotem*) i *mysz* (*igrać jak kot z myszką*). Strukturalnie frazeologizmy z komponentem *kot* mogą mieć charakter połączeń dwuwyrzowych (*koci łeb*), konstrukcji porównawczych (*chodzić cicho jak kot*) czy dłuższych wypowiedzi (*kot zawsze spada na cztery łapy*).

LITERATURA

- Anusiewicz, Janusz. 1990. Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie. *Etnolingwistyka*. 3: 95–138.
- Mosiółek, Katarzyna. 1994. Stereotypy samic niektórych zwierząt domowych przekazywane przez polszczyznę i język francuski. *Poradnik Językowy*. 3: 23–28.
- Mosiółek-Kłosińska, Katarzyna. 1995. Motywacja związków frazeologicznych zawierających wyrazy *pies* i *kot*. *Etnolingwistyka*. 7: 21–31.
- Mosiółek-Kłosińska, Katarzyna. 1996. Profilowanie stereotypów językowych (na materiale frazeologii polskiej i francuskiej). W: *Problemy frazeologii europejskiej*. t. I. Lewicki, Andrzej Maria. (red. nauk.). Warszawa: Wydawnictwo Energeia. 99–105.
- Stanulewicz, Danuta. 2011. Kilka uwag o umaszczeniu kotów. W: *Barwa w języku, literaturze i kulturze*. t. II. Komorowska, Ewa; Stanulewicz, Danuta (red.). Szczecin: ZAPOL. 181–188.

SŁOWNIKI

- Bąba, Stanisław; Liberek, Jarosław. 2001. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Inny słownik języka polskiego*. 2000. Bańko, Mirosław (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kopaliński, Władysław. 1990. *Słownik symboli*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

- Muldner-Nieckowski, Piotr. 2003. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. 1994–2005. Zgólkowa, Halina (red.). Poznań: Kurpisz.
- Słownik języka polskiego PWN*. 1996. Szymczak, Mieczysław (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*. 2008. Dubisz, Stanisław (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. 2010. Kłosińska, Anna et al. (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

SUMMARY

PHRASEOLOGICAL UNITS CONTAINING THE COMPONENT *CAT* IN POLISH LANGUAGE. SEMANTIC AND CULTURAL ASPECT

The object of the study are idiomatic expressions containing the component *cat* in Polish language with their historical and cultural motivations. The material of analysis was selected from the latest Polish language dictionaries. The first part is introducing the theory of animalistic phraseology, presents the historical background, symbolism of the cat in Slavic folklore and in the literature. The analytical part is an overview and classification of linguistic forms containing the component *cat* which describing appearance, physical and mental characteristics, behaviors and determining the quantity in Polish language.

Keywords: *Polish language, phraseology, semantics, animals, cat*